

3. M.TULLIUS CICERO, PORTRET VAN EEN MERKWAARDIG MAN

3.1 Welk soort man was hij?

Cicero is de enige Romein uit de klassieke periode van wie wij een 'echte' biografie kunnen schrijven. Bronnen hiervoor zijn:

1. de talrijke autobiografische gegevens in zijn werk;
2. biografieën van tijdgenoten (Atticus, Nepos, Tiro);
3. vooral zijn correspondentie van 68 tot kort voor zijn dood: o.m. 16 boeken ad Familiares (misschien uitgegeven door Tiro, zijn privé-secretaris, gericht aan familieleden, vrienden, politici, soms vergezeld van een antwoord, deels ook aanbevelingsbrieven); 3 boeken ad Quintum fratrem (eveneens misschien uitgegeven door Tiro, interessant omdat Quintus ondertussen in Gallië vertoefde als Caesars legaat), 16 boeken ad Atticum (100 jaar na Cicero's dood uitgegeven en geordend in 16 boeken, zonder antwoorden van Atticus).

Wat vinden we in deze brieven? De 'totale mens' Cicero, die zijn meest intieme gedachten prijsgeeft en niet altijd zal hebben geweten dat al deze brieven ooit zouden worden gepubliceerd. In deze documenten zijn we getuige van zijn hoop en zijn vrees tijdens de ups en downs van zijn politieke carrière, van de meest persoonlijke gedachten die hem hierbij door het hoofd flitsten, van zijn ijdelheid en zijn hang naar persoonlijk succes, van zijn gemis aan krachtadigheid in periodes van tegenslagen, maar tevens van zijn bestendige zorg voor het welzijn van volk en staat.

In die correspondentie, een unieke verzameling 'documents humains', vinden we een mens terug met warme genegenheid voor familie en vrienden. We leren inzien hoe een homo novus haast met onoverkomelijke moeilijkheden moet kampen om een plaats te bekomen in de leidende kringen.

Maar vooral leren de brieven ons Cicero kennen als een ongewoon schrandere geest, die uit de literatuur, de kunst, de wijsbegeerte en de wetenschap de nodige krachten put om een dadenrijk leven te leiden, in dienst van een ideaal. In zijn filosofische werken spant hij zich in om een evenwicht en een synthese te vinden tussen het speculatieve karakter van de Griekse filosofie en de traditionele en praktische opvattingen van de Romeinen. In zijn retorische werken zien we hoe hij de praktijk van de redevoering combineert met reflectie op de kracht en het nut van het gesproken woord. Cicero is ontegensprekelijk de meester van het Latijnse proza geweest; als politicus (antipode van Caesar) mislukt, als wijsgeer te weinig geacht door de systematici, maar in werkelijkheid meer wijsgeer dan de systematici zelf, daar Cicero tegen het dogma het recht van het vrije woord heeft gesteld.

De totaliteit van zijn oeuvre maakt een taalkundig en literair hoogtepunt uit van een historische periode waarin men terecht de 'gouden' latiniteit kan situeren.

3.2 Zijn leven en werk

Om in Cicero's werk wat ordening aan te brengen, splitst men vaak zijn werk op in een aantal deelgebieden, b.v. zijn redevoeringen, zijn retorische geschriften, zijn wijsgerige traktaten. Veel meer is zijn werk echter de som van een levenseenheid waarin verzuiling onmogelijk is. De politicus, de wijsgeer, de theoreticus van de redekunst moeten dan ook als een onscheidbare eenheid worden benaderd. Men doet er daarom wellicht goed aan zijn leven en werken op elkaar te laten inspelen en hierin een aantal periodes te onderscheiden.

3.2.1 Jeugd en opleiding

Cicero werd geboren te Arpinum (stad in Latium en heimat van Marius) in 106 v. Chr. Hij stamde uit een weinig bekende familie van de landelijke ridderstand en groeide op in een veeleer bescheiden welstand, in een atmosfeer gekenmerkt door een zeker conservatisme. Zijn hogere vorming kreeg hij te Rome. Hij studeerde bij L. Aelius Stilo en voerde gesprekken met de tragicus Accius. Zijn juridische vorming bij de Augur Mucius Scaevola maakte hem vertrouwd met de gedachtenwereld van de Scipionenkring. Philoon van Larissa, die als emigrant te Rome vertoefde, bracht hem in contact met het scepticisme van de jonge Akademie en die filosofische richting zal Cicero zijn leven lang trouw blijven. Zijn opvallende taalvaardigheid maakt hem met zijn jeugdgedichten tot de belangrijkste dichter voor Lucretius en Catullus. Bij de Augur Scaevola maakte hij in Rome ook kennis met Atticus, die later zijn werk zou uitgeven en een vriend voor het leven zou blijven. Na de dood van de Augur vervulde hij zijn juridische kennis bij de Pontifex Scaevola. Zijn leraren op het Forum waren Crassus en Antonius. Nog volop in de periode van vorming ontstaat zijn jeugdwerk *De inventione* (84), dat tot in de Middeleeuwen als leerboek zou dienen, maar later door Cicero uitdrukkelijk door het veel rijpere traktaat *De oratore* werd vervangen.

Nog onder Sulla (80) situeert zich de verdediging van de jonge Sextus Roscius uit Ameria, die valselijk van vadermoord was beschuldigd. Dit proces had een politieke achtergrond, want achter de valse beschuldiging stond een gunsteling van Sulla, zodat geen enkele van de bekende advocaten de verdediging op zich durfde nemen. Cicero, die op politiek gebied nog geen positie had gekozen, nam de verdediging van Roscius op zich. Zeer behendig maakte hij in zijn pleidooi een onderscheid tussen Sulla, redder van het vaderland, en zijn creaturen, in wier gezelschap de ware moordenaar moest worden gezocht. Cicero bewees de vrijspraak van zijn cliënt en maakte daardoor een spectaculair debuut in de politiek. Alhoewel die beide orationes nog gekenmerkt waren door de *iuvenilis redundantia* en door retorische overdrijvingen, toch vestigde Cicero, vooral door zijn stevige juridische kennis, toen reeds zijn faam als pleiter.

Om gezondheidsredenen en ook om zijn redekunst te vervolmaken, ondernam hij met zijn broer Quintus van 79 tot 77 een reis naar Griekenland en Klein-Azië. Te Athene liep hij college bij wijsgeren, vooral bij de academicus Antiochos van Askalon, de opvolger van Philoon in de Akademie; op het eiland Rhodos volgde hij lessen bij de stoïcijnse filosoof Poseidonios alsook bij Apollonios Moloon, die grondig zijn retorische techniek bijwerkte, d.w.z. duchtig snoeide in zijn jeugdig en overdadig ('asianistisch') taalgebruik.

3.2.2 Eerste activiteiten

Na zijn terugkeer in Rome huwde hij Terentia en in deze periode voerde hij ook het proces *Pro Roscio comoedo*, waarin de verdediging van de tegenpartij werd waargenomen door de beroemde redenaar Hortensius.

In 75 v. Chr. begon hij zijn officiële loopbaan als quaestor van Lilybaeum in West-Sicilië, waar hij gedurende een tijd van hongersnood de sympathie van de inwoners verwierf. Bij zijn vertrek uit Sicilië bood hij zich aan als patronus van de inwoners van het eiland. In het jaar 70 moest C. Verres, die als propraetor op schaamteloze wijze de bewoners van Sicilië had uitgeperst, zich verantwoorden. Cicero, die op dat ogenblik candidatus was voor het ambt van aedilis, kon spijs allerlei intriges (men wilde o.m. de Siciliërs een vriend van Verres als hun advocaat opdringen) als aanklager optreden. Onder de druk van bezwarende testimonia, die Cicero op korte tijd had bijeengebracht, verzaakte zelfs de beroemde Hortensius aan de verdediging van Verres. Nog voor de verwachte veroordeling ging Verres vrijwillig in

ballingschap. Hierdoor was Cicero de voornaamste redenaar van Rome geworden en eigenlijk een onafhankelijk politicus. Om die faam waar te maken, publiceerde hij de niet uitgesproken orationes tegen Verres. Geheel het dossier tegen Verres is ons bewaard gebleven, waaronder het beroemde De Signis (zeer interessant vanuit cultuurhistorisch standpunt, want Cicero handelde hier over de roof van kunstwerken).

De roem die hij thans als redenaar kende, kwam zijn verdere politieke loopbaan ten goede: aedilis in 69, praetor in 66 en consul in 63. Dit betekent dat hij, hoewel homo novus, voor elk ambt waarvoor hij kandidaat was, anno suo verkozen werd.

In die jaren voerde hij in vele processen het woord: Pro Fonteio (69), Pro Caecina (68), Pro Cluentio (66), Pro Rabirio (63). Daarnaast hield hij ook enkele politieke redevoeringen, o.m. over het opdragen van het commando over gans Azië aan Pompeius (wiens invloedrijke vriendschap hij nodig had): De imperio Cn. Pompeii (66).

3.2.3 Het consulaat en zijn verdediging

In 63 werd Cicero tot consul verkozen. Hoogtepunt maar ook keerpunt in zijn leven was de ontdekking en onderdrukking van de Catilinarische samenzwering. Van de redevoeringen die Cicero tijdens zijn consulaat hield, zijn de vier Catilinae de bekendste. Op een ogenblik dat er gevaar voor de staat dreigde, kon Cicero weliswaar rekenen op de steun van de weldenkende burgers (men beschouwde hem toen eigenlijk als pater patriae), maar in het verwezenlijken van een grondig hervormingsprogramma, dat moest steunen op de concordia ordinum (de harmonische samenwerking van de standen), is Cicero mislukt. Drie jaren later inderdaad stond de 'redder van het vaderland' in een geïsoleerde positie. In een reeks merkwaardige orationes consulares wilde Cicero nu rekenschap afleggen van zijn consulaat. Deze (ietwat bijgewerkte) orationes (waaronder de reeds vermelde 4 Catilinae) gaf hij uit in de jaren 60-59. Maar ook in andere redevoeringen trachtte Cicero, waar het mogelijk was, zijn consulaat te verdedigen: aldus in zijn Pro Murena (63), Pro Archia poeta (62), Pro Sulla (62), Pro Flacco (59).

Wegens de toenemende aanvallen op zijn houding in de Catilina-affaire, stelde Cicero in het Grieks een rechtvaardigingsgeschrift op, nl. een Hypomnema (verloren); hetzelfde deed hij ook in een gedicht De consulatu suo (fragmenten). Veel van zijn tijdgenoten vonden dit soort lof gewoon smakeloos.

In het jaar 60 had Pompeius een triumviraat gesloten met de leiders van de populares, nl. met Caesar en Crassus. In februari 58 slaagden Cicero's politieke tegenstanders erin de redenaar door middel van de volkstribuun Clodius in ballingschap te drijven, op grond van het feit dat hij als consul burgers ter dood had laten brengen. Tevens werd zijn vermogen in beslag genomen en zijn huis op de Palatijn vernield.

Cicero heeft zijn verbanning 58-57 te Durrhachion (N-W Griekenland) niet aequo animo verdragen. De correspondentie uit die tijd wemelt van zelfbeklag en van pogingen om invloedrijke personen te Rome voor zijn zaak te winnen. Midden 57 bereikt hij zijn doel: hij werd uit ballingschap teruggeroepen en zijn terugkeer was een triomftocht.

3.2.4 De burgeroorlog en Cicero's politieke mislukking

Dadelijk na zijn terugkeer uit ballingschap sprak hij een dankrede uit tot de senaat en het volk, maar ondanks de triomfantelijke terugkeer gelukte het hem niet zijn politieke invloed te herwinnen.

Het triumviraat werd in 56 te Lucca vernieuwd. Van de triumviri had hij de duidelijke wenk gekregen dat hij zich beter uit het politieke leven terugtrok. Toch trad hij nog dikwijls in het

openbaar op: in 57 *De domo sua ad pontifices* en in 56 *De haruspicum responso* (in beide orationes rekent hij af met Clodius).

Verder in 56: *In Vatinius testem interrogatio*, *Pro Caelio*, *De Provinciis consularibus* en *Pro L. Cornelio Balbo*; in 54: *Pro Cn. Plancio*, *Pro M. Aemilio Scauro* en *Pro L. Rabirio Postumo*.

Belangrijk voor Cicero's politieke visie is de *Pro Sestio* (56). In die rede komt hij niet meer op voor de samenwerking van de oude standen (*concordia ordinum*), maar voor de *consensus omnium bonorum*, de verzameling van alle opbouwende krachten. Zij zijn de echte *optimates*, baanbrekers en leiders (*principes*), in de zin van de ideale staatslui over wie Plato spreekt. In tijden van nood zal uit die rangen de *rector et gubernator rei publicae* naar voren treden, die door zijn inzicht als dictator de staat zal redden.

In 52 sprak hij de laatste rede uit die hij nog kon houden in een vrije *res publica*, nl. de *Pro Milone*.

Cicero had zich intussen noodgedwongen uit het politieke leven teruggetrokken en zou nu in drie theoretische werken bepaalde gedachten, die hij sporadisch in zijn laatste redenen had uitgesproken, systematisch uitwerken: *De Oratore* (55), *De Re Publica* (54-51) en *De Legibus* (52).

Misschien kunnen we hier spreken van een eerste filosofische periode in zijn leven.

Wel enigszins tegen zijn wens in werd hij als het ware weggerukt uit deze eerste filosofische periode van de jaren 55-51, waarin hij langzaam zijn zelfvertrouwen had teruggevonden: hij kreeg inderdaad in 51 de opdracht als *proconsul* het bestuur over de provincie Kilikië (Klein-Azië) in handen te nemen, een taak die hij op uiterst humane wijze waarnam. Tijdens die periode boekte hij militaire successen tegen de Parthen. Na zijn ambtstermijn had hij bij zijn terugkeer naar Rome in 49 op een officiële triomftocht gerekend; hem werd slechts een *supplicatio* (een dankfeest) toegestaan.

Rome had geen tijd meer voor zegetochten: het Romeinse rijk stond voor een nieuwe burgeroorlog. Tot het einde toe heeft Cicero getracht bemiddelend op te treden tussen beide tegenstanders: Pompeius en Caesar. Cicero zelf heeft lang gearzeld om partij te kiezen in deze burgeroorlog.

Over Pompeius maakte hij zich al lang geen illusies meer, en in Caesar zag hij, niettegenstaande zijn achting voor hem, de toekomstige vernielers van 'zijn' republiek. Uiteindelijk opteerde hij dan toch voor Pompeius, die hem echter ook maar een *criticaster* vond.

Na de nederlaag van Pompeius bij Pharsalos (48) keerde hij ijlings terug naar Italië. Hij woonde een jaar te Brundisium, totdat Caesar hem in 47 toestond naar Rome terug te keren. Tot het einde van de burgeroorlog leefde Cicero meestal teruggetrokken en trad zelden in het openbaar op. Opnieuw kende hij een periode van intensieve letterkundige bedrijvigheid. Aldus ontstonden in het jaar 46 zijn *Brutus*, *Orator*, *Paradoxa Stoicorum*. Al die werken werden opgedragen aan M. Iunius Brutus, die, oorspronkelijk tegenstander van Caesar, reeds in 48 naar hem was overgelopen en nu diens vertrouwen genoot.

In diezelfde periode betuigde Cicero meermaals openbaar zijn dank aan Caesar voor zijn politiek van begenadiging: in 46: *Pro Marcello*, *Pro Ligario*; in 45: *Pro rege Deiotaro*. In deze laatste redevoering kwam een zeer voorzichtig verzoek van Cicero voor, gericht tot de dictator, om de vrijheid zo veel mogelijk te herstellen.

Intussen beleefde Cicero enkele moeilijkheden in zijn eigen familiekring. In 46 liet hij zich scheiden van Terentia en huwde kort daarop de veel jongere Publilia. In 45 stierf zijn dochter Tullia.

Deze dood was voor Cicero een zware slag. Voor de eerste maal, zo gaf hij zelf toe, voelde hij zich door het noodlot achtervolgd. Hij verbleef een tijd bij Atticus; zijn jonge vrouw liet zich van hem scheiden. Slechts in de wijsbegeerte kon hij thans troost vinden. Bij hem rijpte nu de

gedachte in een reeks grote werken de Griekse wijsbegeerte in het Latijn te verwoorden. In de jaren 46-44 schreef hij achtereenvolgens: *Academica*, *De finibus bonorum et malorum*, *Tusculanae disputationes*, *De natura deorum* en waarschijnlijk ook de vertaling van Plato's *Protagoras* en *Timaios*. In feite was die reeks een daad van berusting. De invloed van die werken op zijn tijdgenoten was veeleer gering. Wie toen wijsgerige belangstelling had, las de Grieken in de originele taal.

Pas de Christenen hebben uit die geschriften van Cicero hun kennis van de antieke wijsbegeerte gehaald, terwijl de Renaissance ze tot gemeengoed voor de Europese beschaving heeft gemaakt.

3.2.5 De tijd na Caesars dood

De uiterst creatieve tweede filosofische periode (46-43) werd even onderbroken door de politieke gevolgen van de moord op Caesar (15 maart 44). Andermaal meende Cicero een politieke rol te kunnen spelen. Van december 44 af was hij opnieuw de gezagvolle persoonlijkheid in de senaat. Toen Octavianus de strijd met Antonius aanbod, scheen nog eenmaal een roemrijke periode in Cicero's leven te zijn aangebroken. Met steun van de Caesarianen poogde Cicero Antonius tot staatsvijand te verklaren. Getuigenis van die politiek is een groep redevoeringen, die Cicero zelf schertsend *Philippicae* heeft genoemd. Die 14 *Philippicae*, die tussen 2 september 44 en 22 april 43 werden geschreven, zijn, direct of indirect, tegen Antonius gericht. In de 3de en 4de *Philippica* (20 december 44) stelt Cicero nog eenmaal met de bezielende kracht van zijn taal zijn aloud politiek programma voor. Intussen zette hij de even onderbroken tweede reeks filosofische werken voort en schreef in het jaar 44 *De divinatione*, *De fato* en *De officiis*.

Tussen zijn *De natura deorum* en zijn *De divinatione* schreef Cicero twee kleine, haast met dichterlijke gloed geschreven traktaten (44), die in feite los staan van de reeks grotere wijsgerige werken. Beide werken werden aan zijn vriend Atticus opgedragen:

1. *Cato maior de senectute*: Cicero geeft hierin een fictief gesprek weer in het jaar 150 tussen de oude Cato, Laelius en de jongere Scipio. De charme van dit werk ligt niet in het thema dat in feite slechts wijsgerige gemeenplaatsen bevat, maar wel in de liefdevolle, licht geïdealiseerde tekening van deze merkwaardige Romein van de oude stempel.
2. *Laelius de amicitia* (geschreven in 44 na de moord op Caesar): hierin wordt op gevoelvolle en overtuigende wijze over het wezen, de plichten en de grenzen van de vriendschap gehandeld.

Cicero, die na de moord op Caesar, opnieuw politieke illusies had en zichzelf reeds in de zo begeerde rol van princeps zag, wilde van de senaat het consulaat voor Octavianus afdwingen. Omdat de senaat dit weigerde, sloot Octavianus, zonder medeweten van Cicero, in oktober 43 met zijn tegenstander Antonius en met Lepidus het tweede triumviraat.

De senaat werd weer machteloos; de triumviri maakten zich van Rome meester en lieten zich onbeperkte macht opdragen. Antonius eiste het hoofd van Cicero. Op 7 december 43 werd Cicero, na een mislukte poging om te vluchten, door soldaten van Antonius vermoord.

3.3 Beoordeling

De beroemde leraar in de welsprekendheid, Quintilianus (einde 1ste eeuw n. Chr.) geeft zijn oordeel over Cicero in de volgende woorden (*Institutio oratoria*, X,1, 112): *Non immerito ab omnibus aetatis suae regnare in iudiciis dictus est, apud posteros vero id consecutus, ut Cicero iam non hominis nomen, sed eloquentiae habeatur.*

Dit oordeel is volkomen juist. Zijn redevoeringen (57 zijn er bewaard, van ongeveer 30 kennen we de titel) zijn voor ons nu nog belangrijk wegens hun ongemeen spiritueel en humaan niveau.

Voor zover wij kunnen oordelen, verheft Cicero zich als redenaar boven de eloquentia van zijn tijdgenoten, zijn rijpere stijl heeft die van de Azianisten en Atticisten ver overtroffen. De bittere toon en de (soms smakeloze) invectieven zijn niet zozeer typisch voor Cicero, dan wel kenmerkend voor zijn tijd. Verder moet de eigen lof (mateloos, maar niet altijd ongemotiveerd) worden begrepen vanuit zijn karakter en zijn dramatische levensloop. Zelfs in zijn wijsgerige werken is hij veeleer een 'praktische' wijsgeer geweest. Zijn filosofische opvattingen moeten dikwijls in verband worden gebracht met zijn staatsopvattingen. Daarom alleen reeds kon Cicero geen epicurist zijn: Epikouros' lathe biosas zou hem als een verraad geweest zijn ten overstaan van zijn humanitas. Maar evenmin lag hem het dogmatisme van de Stoa. Steeds heeft hij zich uitgesproken voor een kritiek op de kennisleer en de metafysica, zoals de jongere Akademie deze geformuleerd had; trouw volgde hij de aanbeveling van Karneades tot epochè (= het opschorten van een oordeel). Waar de Stoa dogmatisch oordeelde, volgde hij deze school niet, maar in vele ethische kwesties ging hij wel akkoord met haar principiële stellingname. Treffend heeft Cicero zelf zijn wijsgerige werken vergeleken met de Latijnse bewerkingen van Griekse drama's.

Hij wilde m.a.w. geen aanspraak maken op de titel van creatieve denker. Maar met zijn uit het Grieks bewerkte wijsgerige studies heeft hij op blijvende wijze de wijsbegeerte in het Latijnse Westen ingeburgerd.

Zijn werken zijn niet vrij van gebreken: hij heeft niet steeds gebruik gemaakt van de beste of van de echte bronnen; soms werkte hij te snel en te oppervlakkig, waardoor wij wel eens op misvattingen stoten. Maar tegenover die gebreken staat veel positiefs: zijn verfijnde dialoogkunst, zijn zeer overzichtelijke ordening van de stof. Zijn grootste verdienste ligt evenwel in het feit dat hij het Latijn, dat nog weinig of niet gebruikt was om wijsgerige gedachten uit te drukken, tot een geschikte taal voor wijsgerige redenering heeft gemaakt. Cicero's werk in zijn geheel is drager van die geest van humanitas, die we voor het eerst ontmoet hebben in de Scipionenkring, waarvan hij voor ons de voornaamste getuige en verklaarder is. Uit zijn werk is die humanitas-gedachte direct en indirect in de Middeleeuwen en in de Nieuwe Tijd overgegaan. Dit is misschien de sterkste en tevens de mooiste invloed die Cicero heeft uitgeoefend.

3.4 Overzicht van enkele belangrijke retorische werken, filosofische werken en brieven

Retorische werken:

- De inventione
- De oratore
- Partitiones oratoriae
- Brutus
- Orator ad M. Brutum
- De optimo genere oratorum
- Topica

Filosofische werken:

- De republica
- De legibus
- Paradoxa Stoicorum
- Academica
- De finibus bonorum et malorum

- Tusculanae
- Timaeus
- De natura deorum
- Cato maior de senectute
- Laelius de amicitia
- De divinatione
- De fato
- De officiis

Brieven:

- Ad familiares
- Ad Atticum
- Ad Quintum fratrem
- Ad Brutum

3.4.1 Cicero's werken over retorica

De Oratore

De Oratore is in zekere zin de herziening en verdere uitwerking van zijn jeugdwerk De Inventione, dat nogal schools in regels was opgesteld. In het Hellenisme was de retorica uitgegroeid tot een theoretisch sterk ontwikkelde discipline, die deel uitmaakte van de hogere studies. Deze retorica omvatte toen ook de literaire kritiek en werd als een kunst omwille van de kunst beoefend. De ars rhetorica bestond uit de vijf officia orationis:

- de inventio: het vinden van de stof en de geschikte argumenten
- de dispositio: de ordening van de stof
- de elocutio: de stijl en vormgeving, met b.v. het gebruik van het genus humile, genus medium en genus grave in de verschillende delen van het betoog
- de memoria: de mnemotechnische voorbereiding
- de actio of pronuntiatio: de voordracht zelf.

Deze dialoog in 3 boeken (fictief geplaatst in 91 in de Tusculaanse villa van de grote redenaar L. Licinius Crassus) tekent een portret van de politieke redenaar, die niet alleen zijn ars beheerst, maar ook wijsgerig gevormd is. De gesprekspartners zijn Crassus zelf, M. Antonius, Q. Scaevola en Caesar Strabo. In het eerste boek wordt de vraag behandeld welke vaardigheden en kennis de redenaar nodig heeft. Crassus, die Cicero's eigen opvattingen weergeeft, verdedigt de stelling dat de redenaar zo breed mogelijk ontwikkeld moet zijn in de kennis der wetten en in de wijsbegeerte. Antonius beweert van zijn kant dat natuurlijke begaafdheid, die samengaat met ondervinding en opmerkingsgave, voldoende is. In het tweede boek handelt Antonius vooral over de inventio, d.i. het bedenken van overtuigende bewijzen, en over de middelen om de toehoorders voor zich te winnen.

Caesar Strabo van zijn kant legt de nadruk op het nut van humor en geestigheid in de welsprekendheid. In het derde boek wordt vooral gehandeld over de elocutio (stijl) en over de actio (voordracht). Eigenlijk wil dit traktaat dus vooral de persoonlijkheid van de redenaar zelf schetsen en aantonen over welke ervaring en eruditie hij moet beschikken. Hij moet op de hoogte zijn van filosofie, geschiedenis en politiek, maar dient ook de theorie en de praktijk van het rechtswezen te kennen. Centraal in dit werk staat ook een discussie die nog eeuwenlang zou aanhouden, nl. die over de waarde van de retorica bij retoren en filosofen: mag de retoriek, zoals Gorgias het beweerde, vooral gericht zijn op het overtuigen en dus het manipuleren van mensenmassa's, of moet ze zich, zoals Sokrates en Plato het wilden, richten op de waarheid, en niet op de waarschijnlijkheid. Cicero zelf nam een positie in die hij in de Griekse Nieuwe Akademie had aangetroffen: deze school predikte het sceptische devies dat

de waarheid niet door de mens kon worden gevonden en dat men dus vooral moest streven naar waarschijnlijkheid.

Dit kan het best door argumenten pro en contra over hetzelfde item af te wegen. Cicero denkt hierbij zeker aan de Academicus Carneades die in Rome in 155 v. Chr. een openbaar voorbeeld had gegeven van dit principe. De eerste dag van zijn optreden had hij gesteld dat de staat diende geleid te worden door de rechtvaardigheid, wat nogal op instemming kon rekenen bij de praktisch aangelegde Romeinen. De tweede dag echter toonde hij even gezwind aan dat het feitelijk de machtsverhoudingen in een staat waren die het echte leven bepaalden. Op voorstel van de oude (en oerconservatieve) Cato kreeg hij het bevel dadelijk het Romeinse grondgebied te verlaten. Deze geesteshouding uit de Akademie typeerde echter zeer goed Cicero, die geheel zijn leven twijfelde bij het innemen van posities. In een recent artikel schetst Leeman hem als volgt: In een brief uit 49 v. Chr. aan zijn boezemvriend Atticus (Ad Att. 9.4,1-3) klaagt Cicero over zijn onvermogen om partij te kiezen, althans zijn gedragslijn te bepalen, in de zojuist uitgebroken burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius. Hij zocht steun in het disputeren pro en contra, zowel in het Latijn als in het Grieks, over een aantal algemene thesen van het type: "moet men in zijn land blijven, ook als daar een tiran aan de macht is?" (Caesar was toen oppermachtig in Italië, Pompeius had met een aantal republikeinen de wijk naar Griekenland genomen); "moet men zijn vaderland onder een tiran blijven dienen door passieve weerstand en compromissen, liever dan door oorlogsgeweld?".

Helaas, Cicero bedacht zoveel goede argumenten zowel pro als contra, dat hij niet tot een besluit kon komen... Wie emotioneel niet kan kiezen, kan het ook rationeel niet. Op Cicero's dilemma zal zich vele eeuwen later zijn bewonderaar Erasmus beroepen bij zijn eigen dilemma tussen de Kerk en de Hervorming. Het lijkt een typisch probleem dat past bij een brede en open humanistische levensinstelling zonder gemakkelijke dogma's. En nog altijd is het zo, dat wij bij wezenlijke problemen eerder door emoties, neigingen en vooroordelen dan door rationele argumenten worden beheerst. Een extreem voorbeeld is de abortuskwestie. De logos heeft zijn grenzen, of wij het leuk vinden of niet. Ook Cicero ervoer dit dus tot zijn schande."

(A.D. Leeman, De integratie van de retorica bij Cicero, in: Lampas, 26, 2 (1993), p.96).

Brutus

De Brutus is een gesprek tussen Brutus, Atticus en Cicero zelf. Het gaat hier over een kritische schets van de Griekse en Romeinse welsprekendheid. Een zekere bitterheid om het nieuwe regime komt in het begin van het werk duidelijk tot uiting: Hortensius (gestorven in 50) mag een gelukkig man geacht worden omdat hij het einde van het vrije woord niet meer heeft moeten beleven.

Orator

In de Orator wordt het ideaal van de volmaakte redenaar geschilderd. Het is tevens een verdediging van Cicero's eigen standpunt, dat het midden hield tussen de woordenpraal van de Aziatische school en de onopgesmukte Attische stijl van de jongeren. Cicero trok vooral van leer tegen de nieuwe school van de sobere redevoering, die de Attische redenaars tot voorbeeld nam. Hij zag immers door hen zijn positie van de ideale Romeinse redenaar bedreigd.

3.4.2 Cicero's werken over filosofie

De re publica

In 54 maakte Cicero een begin met zijn werk *De re publica*, waarin de vraag wordt gesteld naar de beste staatsvorm en de beste burgers. Het gesprek, waaraan leidende figuren uit de Scipionenkring deelnemen, wordt fictief verlegd naar het jaar 129. De *res publica* is een zaak van het volk (*res populi*). De staat wordt geboren uit een aangeboren streven van de mensen naar een harmonische gemeenschap (*concordia*, de stoïcijnse *homonoia*). Het eerste boek bevat een beschouwing van de drie staatsvormen: de monarchie, de aristocratische regeringsvorm en de democratie. In de juiste vereniging van de verschillende elementen ziet de schrijver zijn ideaal.

Het tweede boek geeft een korte geschiedenis van de staatsregeling van Rome sedert de stichting van de stad. Met het derde boek begint de systematische uiteenzetting. Het fundament van de staat is de gerechtigheid, een begrip dat Cicero kritisch onderzoekt en verdedigt. In het vierde boek (dat evenals het vijfde boek bijna geheel verloren ging) ontwerpt Cicero een modelstaat, maar niet zo rigoureuus als Plato; volgens hem mogen poëzie en toneel wel degelijk een rol spelen in de opvoeding van de burgers. Het vijfde boek schetst de ideale staatsman. Voor Cicero is de staatsman beschreven door Plato de beste onder de goeden. Alleenheerser is hij slechts in hoogste nood.

Met opzet spreekt Cicero hier van een rector, en niet van een princeps. Cicero's staatsbestuurder verlangt geen aards loon, zelfs niet de gloria. Zijn waarachtig loon is de onsterfelijkheid.

Deze gedachte leidt hem in het zesde boek tot het *Somnium Scipionis*. In een droom ziet Scipio zijn grootvader, de overwinnaar van Hannibal. Deze laat hem een blik werpen in de 'andere' wereld, waar de groten en de goeden, nl. de mannen die zich voor het vaderland verdienstelijk hebben gemaakt, eeuwig in een zalige bespiegeling van de wereldharmonie leven.

Dit *Somnium Scipionis* vormt als het ware een Romeinse tegenhanger van Plato's bespiegelingen over de ideale staat.

De legibus

Met dit werk, dat als tegenhanger moest dienen voor Plato's 'Wetten', maar er toch zeer onafhankelijk tegenover staat, maakte Cicero in 52 een begin. Hierin wordt gehandeld over de algemene beginselen van recht en gerechtigheid. Van de oorspronkelijke vijf boeken resten er ons nog drie. De bewaarde boeken handelen over natuurrecht, over het sacrale recht en over de voorschriften in verband met de magistraten.

Paradoxa Stoicorum

Vanuit het standpunt van de redenaar behandelt Cicero hierin enkele van de toenmaals heersende tegenstrijdige gemeenplaatsen van de volkse filosofie. Dit kleine traktaat is tevens een hulding van de jongere M. Porcius Cato, een overtuigd stoïcijn en heftige tegenstander van Caesar, die te Utica zelfmoord had gepleegd om niet de genade van Caesar te moeten aanvaarden.

Academica

De *Academica* (45) behandelen de sceptische opvatting van de Midden-Akademie dat zekerheid niet kan worden verkregen en dat waarschijnlijkheid in het leven het belangrijkste richtsnoer is.

De finibus bonorum et malorum (45)

De 5 boeken behandelen ethische vragen. De centrale vraag is het eigenlijke doel (*finis*) van het menselijk handelen. Het werk belicht de houding van de verschillende filosofische scholen (de epicurische, stoïcijnse en academisch-sceptische) tegenover dit fundamentele probleem.

Cicero zelf neigt gevoelsmatig over naar de Stoa, maar zijn verstand richt hem naar de academische scepsis; alleen tegenover het epicurische standpunt staat hij negatief.

Tusculanae disputationes (45)

Het zijn gesprekken (in 5 boeken) gehouden in Cicero's villa te Tusculum, die handelen over algemeen ethische problemen, zoals passies, pijn, dood. De grondgedachte van het werk is: iedere mens streeft naar een gelukkig leven, wat alleen door gemoedsrust kan worden verkregen.

Het doel van het eerste boek is de dood te leren verachten, vooral door de hoop op onsterfelijkheid (de contemnenda morte). Het tweede boek handelt over het verdragen van pijn en ziekte (de tolerando dolore), het derde over de middelen om het verdriet te verkroppen (de aegritudine lenienda), het vierde over de verdere storingen van de gemoedsrust (de reliquis animi perturbationibus) en het vijfde boek over de stelling van de stoïcijnen dat de deugd alleen voldoende is om gelukkig te leven.

De natura deorum (45)

Dit werk in 5 boeken heeft de vorm van een gesprek, dat Cicero fictief laat plaatsvinden in het jaar 77 tussen de epicurist C. Velleius, de stoïcij Q. Lucilius Balbus en de academicus C. Aurelius Cotta. In het eerste boek verdedigt Velleius de theorieën van Epicurus, die scherp bekritiseerd worden door Cotta. In het tweede boek bewijst de stoïcij Balbus dat de eeuwige wijsheid van de goden het heelal bestuurt en dat hun goedheid over de mensen waakt. In het derde boek valt Cotta de stoïcijnsse stellingen aan, waarvan hij de onzekerheid tracht aan te tonen. Dit traktaat is een mijn voor de antieke godsvoorstelling.

De divinatione (44)

Dit werk in 2 boeken sluit nauw aan bij De natura deorum. Hier onderhoudt Cicero zich als augur met zijn broer Quintus over het wezen van de mantiek. In het eerste boek zet Quintus Cicero de stoïcijnsse leer volgens Poseidonios over de divinatio uiteen. In het 2de boek weerlegt Cicero zelf de divinatio. Dit werk is voor ons ook belangrijk omdat hij in II,1 een overzicht geeft van zijn retorisch en filosofisch oeuvre. Globaal gezien handelt dit werk over de verschillen tussen geloof en ongeloof m.b.t. de voorspellingskunst.

De fato

Dit werk (waarschijnlijk gepubliceerd na 17 mei 44) is in zekere zin een voortzetting van De divinatione. In dit traktaat handelt Cicero over de samenhang van causaliteit, vrijheid en verantwoordelijkheid. De argumentatie gaat essentieel terug op Karneades en op Antiochos (begin en eind van dit werk ontbreken) en komt op voor de vrije wil die de dwang van het determinisme kan overwinnen.

De officiis

Deze 3 boeken (geschreven op het einde van het jaar 44) zijn het allerlaatste werk van Cicero en werden geschreven ten behoeve van zijn zoon Marcus, die op dat ogenblik te Athene wijsbegeerte studeerde. Dit werk is in feite een verkorte, maar met Romeinse voorbeelden verrijkte weergave van Panaitios' Peri tou kathèkontos en is dus een praktische handleiding over de plichtenleer.

Het eerste boek handelt over het zedelijk goede (honestum), het tweede over het nuttige (utile),

het derde over het conflict tussen honestum en utile. Naast Panaitios diende voor de inhoud van dit boek ook Poseidonios tot voorbeeld.

3.4.3 Overzicht: hoe filosofeerde Cicero?

In het algemeen zou je kunnen stellen dat Cicero zich op een viertal manieren met filosofie heeft beziggehouden.

In zijn jeugd legde hij zich zeker toe op de filosofie omwille van de welsprekendheid.

De wijsbegeerte leek hem vooral nuttig om zijn redenaarschap te perfectioneren en vaster uit te bouwen, want als redenaar zou hij de hoogste magistraturen waarnemen.

Maar toen hij consul was geworden en de samenzwering van Catilina had bedwongen, moest hij zich wel afvragen wat nu eigenlijk de beste staatsvorm was, welke nu de voor- en nadelen waren van die zo geroemde republiek. Deze vraag had ook de Griekse filosofen bezig gehouden, een zeer bijzonder vraagstuk eigenlijk in Griekenland, waar elke stad een eigen staatsvorm kende en de verschillende staatsvormen naast elkaar functioneerden. Plato had in zijn 'Republiek' vorm gegeven aan een ideale staat met de bijzondere eigenschap om in de praktijk niet te kunnen bestaan. Cicero vatte zijn ideale republiek op naar Romeins voorbeeld, en wilde Rome terugbrengen naar een tijdperk waar alle onderdelen van het regerende bestel elkaar in evenwicht zouden houden: monarchie, aristocratie en democratie zouden met elkaar moeten worden verzoend.

In zijn Wetten wilde hij dan ook een meer precieze en praktische invulling geven aan de manier waarop deze ideale staat zou moeten functioneren. Feitelijk hertaalde hij de Griekse inzichten enkel in die mate dat zij voor de Romeinen nuttig waren. Zo kon hij ook niet instemmen met het epicurische standpunt dat onverschilligheid t.o.v. de politiek voorstond, maar evenmin met een streng stoïcijnse houding die zich niet kon schikken naar de eisen van de veranderde tijden en personen. In zijn *Academica* tracht hij dan een nieuwe kennistheoretische houding te funderen op basis van de waarschijnlijkheid (als criterium van waarheid), een hypothese die stamde uit sceptische en eclecticische denkpijlers van de Nieuwe Akademie.

Was Cicero reeds overgestapt van een filosoferen over de retoriek naar een diep bekommerd zijn over staatkundige zaken, dan is de volgende toepassing zeker even belangrijk. Zoals een groot aantal landgenoten hield hij niet zoveel van de Griekse spitsvondigheden (bij het redeneren, in de logica of dialectiek) en wilde veeleer weten hoe alles in de praktijk in zijn werk diende te gaan.

In zijn *De finibus bonorum et malorum* bestudeerde hij dan ook vooral ethische problemen en reflecteerde over het hoogste goed en kwaad: noch het epicureïsche standpunt dat het genot voor het hoogste goed hield, noch de stoïcijnse voorkeur voor een nogal starre bepaling van de deugd leken hem volledig aangewezen. Cicero voelde meer voor morele principes die de ware deugd definieerden als een synthese tussen lichaam en ziel. In de *Tusculanae disputationes* werden dagelijkse problemen als dood, pijn, passies en uitwendige kwalen besproken en van praktische voorbeelden voorzien. De theorie van de moraal werd verlaten voor de praktische illustratie ervan.

In zijn *De officiis* volgde hij dan weer uitsluitend het stoïcijnse standpunt en creëerde aldus een werk dat de volgende eeuwen ontzettend populair zou zijn en sterk zou bijdragen tot het uittekenen van een filosofisch humanisme. Geschreven op een ogenblik dat hij Antonius politiek achtervolgde in zijn *Philippicae* en hiermee wellicht zijn eigen doodsvonnis tekende, gaf hij aan, als in een soort geestelijk testament, hoe de welopgevoede Romein zich hoorde te gedragen.

Tijdens de laatste jaren van zijn leven wijdde Cicero zijn filosofische beschouwingen vooral aan het aftasten van het metafysische en het theologische domein. Dergelijke studies

behoorden voor hem eigenlijk tot het domein van het fysische, want dit onderwerp bevatte de theorieën over het ontstaan van de wereld en vandaar ook de reflecties over onze kennis van de goden.

Van belang waren vragen over menselijke vrijheid en determinisme, over de manier waarop de goden met de mensen in contact traden en of er dus al dan niet sprake kon zijn van een goddelijke voorzienigheid.

In *De natura deorum* bestudeerde hij dan ook het soort bestaan dat de goden leiden en de voorzienigheid waarmee ze regeren. In *De divinatione* onderzocht hij de soorten mantiek en tastte ook hier, zoals de Akademie het hem had geleerd, het onderwerp naar alle kanten af.

In *De fato* analyseerde hij de relaties tussen mensen en goden en plaatste het mensdom tussen de noodlottige macht van de fataliteit en de persoonlijke onafhankelijkheid. Aanlokkelijk voor de Romeinen was inderdaad het idee dat de goden persoonlijk waakten over elke mens en dat hun wil dus ook door middel van een aantal tekens kon worden gekend.

3.4.4 Cicero's Brieven

Het leven van Cicero, zijn karakter, zijn diepste wensen en kleinste kantjes leert men kennen in zijn Brieven. De meeste waren niet voor publicatie bestemd en kunnen moeilijk beschouwd worden als een deel van de Latijnse literatuur. Van sommige betreurde Cicero zelfs de bekendmaking.

Van andere brieven daarentegen heeft hij de publicatie duidelijk aangemoedigd.

Sommige lijken veeleer kattenbelletjes te zijn, andere dan weer volwaardig gestileerde documenten. Toon en afwerking variëren uiteraard volgens de bestemming. Is het een familielid of een nauwe verwante, dan krijg je uiterst subjectieve brieven, vol persoonlijke emoties, op haast volkse wijze geschreven. Blijft het onderwerp binnen de intieme familiekring, dan mag je anekdotes verwachten, alledaagse nieuwtjes en wat gezellige roddels, waardoor je haast vergeet dat hier een man van stand aan het woord is. Het is vooral deze ongedwongen toon die voor ons het wonder van zijn correspondentie uitmaakt. Richt hij zich in zijn brief tot de vooraanstaanden der aarde, dan kan je haast het gehele politieke tijdsgebeuren reconstrueren en heel wat filosofische discussies opnieuw samenstellen.

In het totaal bedraagt de collectie 864 brieven, waarvan er 774 door Cicero zelf werden geschreven en 90 aan hem werden geadresseerd. De meeste brieven dateren uit de laatste periode van zijn leven. Deze reusachtige verzameling 'ego-documenten' vormt een unicum dat zelfs in de moderne tijden nauwelijks zijn weerga vindt. Hierdoor kunnen we ons de mens Cicero dan ook zeer goed voor de geest toveren, misschien beter dan welke antieke mens ook.

Vier verzamelingen zijn bewaard gebleven uit de periode 68-43.

De zestien boeken *Epistulae ad Atticum* (68-44) vormen de beroemde weergave van een lang gekoesterde vriendschap met T. Pomponius Atticus. Ze werden door Atticus zelf uitgegeven. Deze brieven zijn echt de moeite waard gelezen te worden. Je krijgt er een zeer gevarieerd beeld van een man die zich de speelbal van de politieke gebeurtenissen voelt en het niet nalaat aan een ware vriend al zijn twijfels en ijdelheden bloot te leggen.

De zestien boeken *Epistulae ad familiares* (62-43) zijn gericht aan haast alle belangrijke Romeinen uit zijn tijd en werden wellicht uitgegeven door zijn vrijgelatene Tiro.

Opmerkelijk, soms ontroerend, soms ergerlijk, zijn de brieven aan zijn vrouw Terentia in boek veertien.

De Epistulae ad Quintum fratrem (60-54) zijn drie boeken brieven gericht aan zijn broer Quintus.

De twee boeken Epistulae ad M. Brutum (43) handelen over gebeurtenissen die zich hebben afgespeeld na de moord op Caesar. Cicero richt zich tot de moordenaar van Caesar en geeft hem de raad zich verder in te zetten voor het welzijn van de republiek.

Noot 1

De historische roman van Adelheid van Beuningen 'Terentia. Roman over haar huwelijk met Cicero' (Uitgeverij Podium, Amsterdam, derde druk 2001), uit het Engels in het Nederlands vertaald door Hanka De Haas-De Roos, biedt een boeiend beeld van het familielevens van Cicero, gerelateerd aan de politieke gebeurtenissen van zijn tijd.

Noot 2

In het kader van het centraal eindexamen Latijn 2004 in Nederland, met als auteur en thema 'Cicero. Tussen domus en forum.', is voor leerlingen ter ondersteuning van de voorbereiding op het examen een website uitgebouwd. Deze website bevat de teksten van het pensum, uitgewerkt in de leerboeken Vita activa en Otium cum dignitate. Er is grammaticale, lexicale en stilistische hulp opgesteld en van elke tekst wordt een werkvertaling aangeboden.

Deze website is toegankelijk op:

<http://www.xs4all.nl/~wiebekoo/kt/latijn/Cicero2004/index.htm>

Een uitvoerige biografie van Cicero (ca. 100 blz), opgesteld door Marc Knecht, kan worden aangevraagd op het secretariaat van het Arpinocomité:

Guido Halsberghe
Drakenhoflaan 15
2100 Deurne

tegen de prijs van 8 Euro.